

Պ.գ.թ. Նավասարդյան Նազելի
(ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ)

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԱՌԱՋՆԱՀԵՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԻՐԱՆՈՒՄ.
ՌՈՒՍ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ (XIX ԴԱՐ)

XIX դարի սկզբից Ռուսական կայսրությունն ուժեղացրեց իր ռազմաքաղաքական և տնտեսական ներթափանցումն Արևելք, մասնավորապես Իրան: Սակայն տարածաշրջանային գերտերության կարգավիճակ ձեռք բերելու Ռուսաստանի հավակնությունները բախվեցին նրա վաղեմի աշխարհաքաղաքական հակառակորդ Մեծ Բրիտանիայի հակազդեցությանը: Ռուս-բրիտանական հակամարտությունը, որը պատմագրության մեջ հայտնի է «Մեծ խաղ» (“The Great Game”) անվամբ, վերաճեց Իրանում գերակայության համար մղվող երկարատև մրցապայքարի: Ռուսական կայսրության և Մեծ Բրիտանիայի միջև մրցակցությունն Իրանում դրսևորվեց միմյանց դիմակայելու սկզբունքայնությամբ և ընթանում էր փոփոխական հաջողությամբ:

Իրանի ռազմավարական նշանակության ճանապարհները, բնական պաշարները, արտահանման և հումքային շուկաները վերահսկելու գերտերությունների նկրտումները պարբերաբար հանգեցրել են նրանց միջև սուր հակամարտությունների ձևավորմանը: Իրանը երբեք չի կորցրել իր կարևոր աշխարհաքաղաքական դերակատարումը Ռուսաստանի և Արևմտյան տերությունների համար: Այսօր էլ տարածաշրջանում ազդեցության ոլորտների համար մղվող պայքարը կարելի է որակել որպես նոր «Մեծ խաղ»՝ զուգահեռներ անցկացնելով ավելի քան հարյուրամյա վաղեմության իրադարձությունների և մերօրյա իրողությունների միջև:

Հոդվածի շրջանակներում փորձել ենք ուրվագծել այն պատմական նախադրյալներն ու զարգացումները, որոնք նպաստեցին Իրանի՝ Ռուսական կայսրության աշխարհաքաղաքական առաջնահերթությունների առանցքում հայտնվելուն:

Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական հետաքրքրություններն Իրանի նկատմամբ բավականին հին և խոր արմատներ ունեն: Հին սլավոններին Իրանի հետ կապող Վոլգա-Կասպյան ճանապարհը հայտնի էր դեռևս վաղնջական ժամանակներից: Այն ոչ միայն աշխույժ առևտրային տարանցիկ ճանապարհ էր, այլև արևմտյան և արևելյան պետությունների միջև միջազգային կապերի հաստատման կարևորագույն ուղի: Մոնղոլ-թաթարական արշավանքների արդյունքում (XIII-XIV դդ.) Ռուսաստանի տնտեսական կապերն Իրանի հետ ընդհատվեցին, սակայն 1552 թ. Կազանի, այնուհետև 1556 թ. Աստրախանի խանությունների գրավումը Ռուսաստանի (Մոսկովյան պետության) համար կրկին ազատ ելք ապահովեց դեպի Կասպից ծով: Այս ժամանակաշրջանից ռուսական տիրապետության տակ վերջնականապես անցած քաղաքական և տնտեսական մեծ կարևորություն ներկայացնող Վոլգա-Կասպյան ճանապարհը նոր հնարավորություններ ստեղծեց Միջին Արևելքում Ռուսաստանի դիրքերն ամրապնդելու համար⁵¹: Տարբեր դիվանագիտական առաքելություններ ուղևորելով Իրան՝ ռուս ցարերը տևական ժամանակ փորձում էին սեֆյան շահերից ստանալ առևտրային բարենպաստության այնպիսի արտոնություններ, որոնք վերջիններս շնորհել էին բրիտանացիներին: Իրանի հետ առևտրային հարաբերություններն ամրապնդելու համար և բրիտանական մրցակցությանը դիմակայելու նպատակով արդեն

⁵¹ Kotilaine J. T., Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century. Windows on the World, Brill, Leiden-Boston, 2005, pp. 56-58.

1572 թ. ռուսական իշխանությունները սահմանափակեցին Ռուսաստանի տարածքով տարանցիկ առևտրի արտոնություններն օտարերկրացիների համար⁵²: Իրանա-ռուսական առևտրատնտեսական կապերի ընդլայնումն իր դերակատարումն ունեցավ տարածաշրջանում Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդման համար:

Իրանի հետ հարաբերությունները սերտացնելու Ռուսաստանի ձգտումը հատկապես կարևորվեց Օսմանյան կայսրության քաղաքականության հետևանքով, որը, նպատակ ունենալով դիմագրավելու Կովկասյան լեռնաշղթային մերձեցող Մոսկովյան պետությանը, տիրանալու Վոլգա-Կասպյան ճանապարհին, խզելու ռուս-իրանական առևտրական կապերը, հսկողություն սահմանելու Կասպից ծովի արևմտյան շրջաններում, օգտվելով Իրանի ժամանակավոր թուլացումից, ընդլայնեց իր նվաճողական քաղաքականությունը Կովկասում և Ատրպատականում⁵³:

Իրանը Ռուսաստանի համար Հնդկական օվկիանոս դուրս գալու ճանապարհ էր, սակայն մինչև XIX դարի սկիզբ Կովկասյան շրջափակումը ճեղքելու Ռուսաստանի բոլոր ջանքերն ուղղված էին տարածաշրջանում լիարժեքորեն ամրապնդվելու հիմնարար մոտեցումների որոնմանը և կրում էին էպիգոդիկ և ոչ հետևողական բնույթ: Հայտնի է, որ դեռևս Պետրոս I-ի «արևելյան քաղաքականության» հիմնական նպատակներն էին՝ հաստատել ռուսական տիրապետությունը Կասպից ծովի ափերին, նպաստել ռուսական առևտրային կապիտալի ներթափանցմանն արևելյան շուկաներ և թույլ չտալ Օսմանյան կայսրության տիրապետությունը

⁵² Kagarlitsky B., Empire of the Periphery: Russia and the World System, London, 2008, pp. 82-111: Шкунов В., История внешней торговли Российской империи с государствами Востока в XVII-XIX вв., в исследованиях и документах, том 1, Самара, 2008, с. 12.

⁵³ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Երևան, 2005, էջ 310-311:

Կովկասում⁵⁴: Ինչպես հայտնի է, այս խնդիրներն իրենց տրամաբանական շարունակությունը գտան նաև Եկատերինա II-ի արտաքին քաղաքական ծրագրերում:

XVIII դարի երկրորդ կեսին մինչ Իրանում շարունակվում էին ներքին երկպառակությունները և գահակալական արյունոտ ընդհարումները, Ռուսաստանը վերստին սկսեց բուռն հետաքրքրություն ցուցաբերել Կովկասի նկատմամբ: Մի քանի տասնամյակ շարունակ Իրանը ներքաղաքական անկայուն իրավիճակի պատճառով դուրս մնաց Կովկասում Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև անընդմեջ ընթացող պայքարից: Սակայն XVIII դ. վերջին տասնամյակում և XIX դ. սկզբին ռուս-իրանական հարաբերություններում կրկին սկսեց կարևորվել Հարավային Կովկասը: Ռուսական պետության հարավային սահմանների ընդլայնումը Կենտրոնական Կովկասից աստիճանաբար տարածվեց դեպի ծայրամաս՝ Կասպից և Սև ծովեր: Այսպիսով, արդեն XIX դարի սկզբից Ռուսական կայսրությունը սևծովյան-կասպիական տարածաշրջան ներգրավվածությունն ուժեղացնելու ռազմաքաղաքական համալիր ծրագիր ձեռնարկեց՝ առաջնային կարևորություն տալով կայսրության հարավային սահմանների անվտանգության ապահովմանը, տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական հակառակորդ Մեծ Բրիտանիային դիմագրավելուն և Իրանում քաղաքական ու տնտեսական գերակայություն հաստատելու խնդիրներին, որոնց կենսագործման համար անցավ տարածքային ձեռքբերումների: Կովկասյան ամբողջ տարածաշրջանի և Կենտրոնական Ասիայի վերջնական միակցումը Ռուսաստանին դարձավ կայսրության արևելյան քաղաքականության բաղկացուցիչներից մեկը, որն ընթացավ ռազմաքաղաքական բարդ և լարված իրադրության մեջ՝ մի կողմից ռուս-պարսկա-թուրքական պատերազմ-

⁵⁴ Под стягом России. Сборник архивных документов, Москва, 1992, с. 197-200.

ների, իսկ մյուս կողմից՝ ռուս-բրիտանական սուր հակամարտությունների պայմաններում⁵⁵:

XIX դարի սկզբին ղաջարական պետությունն առանցքային դարձավ եվրոպական առաջատար տերությունների աշխարհաքաղաքական ծրագրերում, մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի⁵⁶: Հենց այս ժամանակաշրջանում օրինաչափորեն աճեց նաև Իրանին հարակից Հարավային Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի շրջանների նկատմամբ Ռուսաստանի հետաքրքրությունը, որտեղ խաչվում էին ասիա-եվրոպական առևտրային և ռազմավարական ճանապարհները, իսկ իրանական ազդեցությունը աստիճանաբար ձևական բնույթ էր կրում:

Նշված ժամանակաշրջանից սկսած՝ Ռուսաստանը նոր քաղաքական դիրքորոշում որդեգրեց Հարավային Կովկասի նկատմամբ: Այն կրկին սահմանափակումներ մտցրեց Կասպից ծովով Իրանի հետ առևտուր անելու օտարերկրյա տերությունների, մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի համար: Թուրքիայի և Իրանի նկատմամբ ձեռք բերված ռազմական հաջողությունները թույլ տվեցին ռուսական իշխող վերնախավին իր ողջ ներուժն ուղղորդելու Հարավային Կովկասը Ռուսաստանի կազմ ընդգրկելու գաղափարին: Ռուսաստանի քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում անխուսափելիորեն հանգեցրեց ռուս-իրանական ռազմական բախման և Իրանի կողմից սեփական տիրապետությունն այստեղ վերահաստատելու նոր փորձերի: Հարավային Կովկասն իրեն

⁵⁵ Մուրադյան Մ., Մինասյան Է., Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (XVIII-XIX դդ.), Երևան, 2005, էջ 238-242: Coene F., The Caucasus. An Introduction, London & N.York, 2010, pp. 125-127.

⁵⁶ St' u Lambton A., Qajar Persia, Eleven Studies, London, pp. 9-22: Алиев С., История Ирана XX век, Москва, 2004, с. 29. Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 400-408:

միակցելու ձգտումը Ռուսաստանի համար ռազմաքաղաքական կարևոր նշանակություն ուներ: Այս միջոցառումն ապահովելու էր վերջինիս սահմանների անվտանգությունը հարավից և նոր ուղիներ էր հարթելու դեպի արևելյան շուկաներ: Այսպիսով, XVIII դարի երկրորդ կեսից ընդհուպ մինչև XX դարի սկիզբ՝ Եկատերինա II-ից մինչև Նիկոլայ II, Ռուսական կայսրությունն ակտիվորեն սկսեց պայքարել հարավային (արևելյան) առևտրային, մասնավորապես սևծովյան և կասպյան ճանապարհների և չսառչող նավահանգիստ ձեռք բերելու ուղղությամբ:

Կասպիական ուղղությամբ կայսրության աշխարհաքաղաքական ծրագրերի կենսագործումը կարելի է պայմանականորեն բաժանել երկու փուլի: Առաջինը (XV-XVIII դդ.) նշանավորվեց Կասպից ծովի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան ափերին ամրապնդմամբ, այսինքն՝ ներկայիս Ռուսաստանի Դաշնությանը պատկանող շրջաններում: Երկրորդը՝ (XIX դ.) նշանավորվեց կասպիական հարավարևմտյան և արևելյան շրջանների միակցմամբ, հարավկովկասյան ու միջինասիական տարածքներում, որոնք պահպանվեցին մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը:

Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմի ընթացքում արդեն իսկ պարզ դարձան Մեծ տերությունների կողմից Իրանի համար քաղաքական մրցապայքարի միտումները և այն, որ Ռուսաստանն Իրանում այսուհետև հանդես էր գալու ռազմաքաղաքական և տնտեսական իր դիրքերի հզորացման հարթակից:

1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանի պայմանագրով Ռուսաստանին անցավ Իրանի կովկասյան տարածքների մեծ մասը (Վրաստանը՝ Շուրաֆյալի շրջանով, Իմերեթիան, Գուրիան, Մինգրեթիան, Աբխազիան, Դաղստանը, Ղարաբաղի, Գյանջայի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Բաքվի և Թալիշի խանությունները, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստա-

նի Լոռիի, Շամշադինի, Ջանգեզուրի և Շորագյալի գավառները, բացառությամբ Նախիջևանի և Երևանի խանությունների): Ռուսաստանը բացառիկ իրավունք ստացավ Կասպից ծովում ռազմական նավատորմ պահելու, որից Իրանը և յուրաքանչյուր այլ պետություն զրկվում էին⁵⁷: Գյուլիստանի պայմանագրով սահմանված ռուս-իրանական սահմանին վերաբերող որոշ հոդվածների ոչ հստակ ձևակերպումները երկու պետությունների միջև մշտական լարվածության առիթ դարձան, ինչից ակտիվորեն փորձում էր օգտվել Մեծ Բրիտանիան: Դեռևս 1814 թ. 1812 թ. կնքված պայմանագրի հիման վրա կնքվեց անգլո-իրանական նոր պայմանագիրը, որով Մեծ Բրիտանիան փորձեց ոչ միայն կասեցնել Ռուսաստանի հետագա առաջխաղացումը Կովկաս, այլ նաև Կենտրոնական Ասիա: Ըստ պայմանագրի՝ Իրանը պարտավորվում էր թույլ չտալ իր տարածքների վրայով եվրոպական որևէ պետության զորքերի շարժը դեպի Բրիտանական Հնդկաստան: Ավելին՝ շահը պարտավորվում էր Խորեզմի, Բուխարայի և Սամարղանդի կառավարիչներից նույնպես համապատասխան պարտավորություններ ձեռք բերել: Պայմանագրի երրորդ հոդվածի համաձայն՝ Ռուսաստանի և Իրանի միջև սահմանները պետք է որոշվեին ոչ միայն Իրանի, Ռուսաստանի համաձայնությամբ, այլև Մեծ Բրիտանիայի⁵⁸:

Թեև Գյուլիստանի պայմանագիրը գոյություն ունեցավ

⁵⁷ Трактат заключенный в Гюлестане, 12 октября 1813 г., Договоры России с Востоком, политические и торговые, собрал и издал Т. Юзефович, СПб, 1869, с. 208-214: Appendix V, Treaty of Gulistan between Persia and Russia, dated 12st October 1813, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Compiled by C.U. Aitchison, vol. X, Calcutta, 1892, pp. X-XIII.

⁵⁸ Treaty Concluded with the Shah of Persia for Adjustment of the Term of Definitive Treaty of 1812, dated 25-th November 1814, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Compiled by C.U. Aitchison, vol. X, Calcutta, 1892, pp. 53-56.

ավելի քան քսան տարի, սակայն գործնականում արտացոլում էր այն քաղաքական անհավասարակշռությունը, որն արդեն իսկ ձևավորվել էր պայմանագրի ստորագրման պահին: Նշված պայմանագիրը ոչ այլ ինչ էր, քան զինադադար, քանի որ այդ մշուշոտ համաձայնությունն իր մեջ կրում էր դիվանագիտական բարդությունների և նոր պատերազմի սաղմերը: Երկրորդ ռուս-իրանական պատերազմի (1826-1828թթ.) արդյունքում 1828 թ. փետրվարի 10-ին կնքված Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրով հստակեցվեց Ռուսաստանի և Իրանի միջև սահմանը Արաքս գետով⁵⁹: Ռուսաստանի տիրապետությունն էր հաստատվում նաև նախկինում գրավված տարածքների վրա: Իրանցիները, կենտրոնանալով պայմանագրով սահմանված ռազմատուգանքի և տարածքային կորուստների վրա, ժամանակին չգնահատեցին Ռուսաստանին ընձեռած տնտեսական և քաղաքական այն զիջումները, որոնք շուրջ մեկ դար կարևոր և շրջադարձային դեր խաղացին Իրանի քաղաքական պատմության մեջ:

Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական հետաքրքրություններն Իրանի նկատմամբ հատկապես ակտիվացան Ղրիմի պատերազմում (1853-1856 թթ.) կրած ծանր պարտությունից հետո: Սև ծովում նավատորմ պահելու իրավունքից զրկված Ռուսաստանը, որի դիրքերը բավականին թուլացան Եվրոպայում, իր հավակնություններն ուղղեց դեպի Կենտրոնական Ասիա և ղաջարական Իրան: Իրանը դիտարկելով իր կենսական շահերի ոլորտներից մեկը՝ Ռուսաստանը հաստատականորեն սկսեց քայլեր ձեռնարկել Կասպից ծո-

⁵⁹ Трактат заключенный в Туркменчае, 10 февраля, 1828 г., Договоры России с Востоком, собрал и издал Т. Юзефович, СПб, 1869, с. 214-227: Appendix VI, Treaty of Turkmanchai between Persia and Russia, dated 21st February 1828, Collection of Treaties, Engagements and Sanads. Relating to India and Neighbouring Countries, Compiled by C.U. Aitchison, Calcutta, 1892, vol. X, pp. XIV-XXXI.

վում գերիշխող դիրք գրավելու և Բրիտանական Հնդկաստանի, Պարսից ծոցի հետ առևտուրն Իրանի վրայով դեպի Ռուսաստան շրջելու ուղղությամբ:

Կենսական նշանակություն ձեռք բերեց նաև ամբողջ Կովկասի վերջնական միակցումը Ռուսաստանին: 1857-1861 թթ. ընթացքում Ռուսաստանին միացվեց նաև Հյուսիսային Կովկասը՝ Չեչնիան, Դաղստանը, ապա Հյուսիսարևմտյան Կովկասը⁶⁰: Կովկասի միացումով Ռուսաստանը համեմատաբար չեզոքացրեց ներքին և արտաքին լարվածության օջախները Հարավում, որտեղ բախվում էին Ռուսաստանի, Բրիտանիայի և Օսմանյան կայսրության շահերը: Շուրջ երեսուն տարի ձգվող կովկասյան պատերազմի ավարտը բարձրացրեց Ռուսաստանի միջազգային վարկանիշը: Թիկունքում ունենալով հարաբերականորեն կայուն կովկասյան տարածաշրջան՝ Ռուսաստանը զարգացրեց իր նվաճողականությունը Կասպից ծովից արևելք՝ դեպի Կենտրոնական Ասիա, և ամրապնդեց դիրքերն Իրանում⁶¹: Ռուսաստան-Մեծ Բրիտանիա հակասությունների բովանդակությունն ընդլայնվեց: Ռուսաստանին հաջողվեց վիճարկել տարածաշրջանում Մեծ Բրիտանիայի գերակայությունը:

Հստակ սահմաններ Իրանի և կենտրոնասիական թուրքմենական հողերի միջև չկային, դրանք չկային նաև Ռուսաստանի և կենտրոնասիական խանությունների միջև: Քաղաքական անկայունությունը և տնտեսական հետամնացությունը բախտորոշ նշանակություն ունեցան Կենտրոնական Ասիայի տնտեսական և քաղաքական առումով ոչ կենսունակ պետությունների և միմյանց միջև անընդմեջ պատերազմող տոհմացեղային միավորների համար:

⁶⁰ Покровский Н., Кавказские войны и имамат Шамиля, 2-ое издание, Москва, 2009, с. 530-540.

⁶¹ История внешней политики России, вторая половина XIX в., Золотухин М., Мелихов Г., Рыбаченко И., Москва, 1997, с. 68.

1864-1895 թթ. ընկած ժամանակահատվածում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական ուղեծրում ձևավորվեց հստակորեն սահմանված «միջինասիական ուղղությունը»: XIX դարի երկրորդ կեսին թափ հավաքող ռուսական արդյունաբերական խոշոր բուրժուազիան, որը նոր հումքային և սպառողական շուկաների կարիք ուներ, սկսեց մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերել կենտրոնասիական բնական հարստությունների, հատկապես բամբակի նկատմամբ⁶²: Անհրաժեշտ է նշել, որ դեպի Միջին Ասիա Ռուսաստանի առաջխաղացման կարևոր գործոններից էր աշխարհագրականը: XVI դ. Սկսած՝ Աստրախանի խանության միակցումով Ռուսաստանն իր հարավարևելյան մատույցներում դուրս էր գալիս տափաստանային գոտի, որը ձգվում էր Վոլգայի գետաբերանից մինչև Ալթայ և փաստացի չունեի բնական արգելքներ, որոնք ի վիճակի կլինեին պաշտպանելու ռուսական պետության սահմանները և առևտրական ճանապարհները: Քաղաքական նոր զարգացումներին զուգընթաց, Ռուսաստանում առաջ եկան նաև բազմաթիվ նախագծեր, տարատեսակ գիտական հրատարակություններ, որոնք հիմնավորում էին Ռուսաստանի և ասիական պետությունների միջև կապերի ընդլայնման անհրաժեշտությունը⁶³:

Համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում (1865-1873 թթ.) Ռուսաստանին միակցվեցին հսկայածավալ Կոկանդի, Բուխարայի և Խիվայի խանությունները: 1867 թ. Թաշքենդ կենտրոնով հիմնվեց Թուրքեստանի նահանգը (գեներալ-նահանգապետությունը)⁶⁴: 1869 թ. Ռուսաստանի և Իրանի միջև կնքված համաձայնագրով թեև Ռուսաստանն իր

⁶² Տե՛ս Մուրադյան Մ., Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 400-449:

⁶³ История внешней политики России, вторая половина XIX в., նշվ. աշխ., էջ 89-90:

⁶⁴ Волков И., Религиозные аспекты переселенческой политики Царизма в Туркестанском крае: 1867-1917 гг., Бишкек, 2007, с. 4-5.

ազդեցության գոտին սահմանեց մինչև Ատրեկ գետը և պարտավորվում էր այդ տարածքում չստեղծել ոչ մի ռազմական հենակետ, այդուհանդերձ շարունակեց իր առաջխաղացումը: 1881 թ. Ռուսաստանն ավարտեց Ախալ-Թեքե օազիսի գրավումը: Հիմնվեց Ռուսաստանի Անդրկասպյան նահանգը՝ Աշխաբադ կենտրոնով⁶⁵: Առաջ եկավ ռուսական նոր տարածքների և Իրանի հյուսիսարևելյան նահանգների միջև սահմանագոտու հստակեցման հարցը⁶⁶: 1881 թ. դեկտեմբերի 21-ին Թեհրանում կնքվեց ռուս-իրանական համաձայնագիրը, որով Իրանի հետ Ռուսաստանի սահմանը հաստատվեց Ատրեկ գետի հոսանքից վերև (Կասպից ծովի արևելյան ափերից՝ Հասան-Ղուլի նեղուցից)՝ մինչև Հիրի-Կուլ լեռնաշղթան: Համաձայնագրի հավելյալ գաղտնի հոդվածով Ատրեկն իրանական կողմի խնդրանքով մինչև 1886 թ. պետք է մնար որպես չեզոք գոտի: 1881 թ. համաձայնագրում տեղ գտան նաև ռուս-իրանական տնտեսական համագործակցությանը, ինչպես նաև սահմանագոտու ջրային պաշարների օգտագործմանը վերաբերող հատուկ կետեր: Իրանական Խորասան նահանգի հյուսիսարևելյան մասը համաձայնագրի կնքման պահին անմիջապես չէր միանում Ռուսաստանի միջինասիական տարածքներին և բաժանվում էր թուրքմենական ցեղերով բնակեցված Ատեկի և Մերվի օազիսներով, և կողմերը պարտավորվում էին իրենց ազդեցությունը չտարածել Մերվի և Ատեկի վրա⁶⁷: Այդ իսկ պատճառով համաձայնագրում չամրագրվեց Ռուսաստանի և Իրանի սահմանագծից արևելք մինչև Աֆղանստան ընկած սահմանը՝ դառնալով ռուս-բրիտանական դիվանագիտական առճակատման

⁶⁵ Халфин Н., Присоединение Средней Азии к России (60-90 годы XIX в.), Москва, 1965, с. 353.

⁶⁶ Մանրամասն տե՛ս Маннанов Б., Из истории русско-иранских отношений конца XIX-начало XX века, Ташкент, 1964, с. 24-36.

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 73-76:

պատճառ⁶⁸: 1884 թ. մայիսին Ռուսաստանն ավարտին հասցրեց Կենտրոնական Ասիայի միակցման գործընթացը՝ վերջնականապես միացնելով նաև Մերվն ու Ատեկը⁶⁹: Հաստատվելով Թուրքմենստանում՝ կայսրությունը զգալիորեն ամրապնդեց իր դիրքերը նաև իրանական Խորասան նահանգում:

Այսպիսով, Ռուսաստանն առաջին անգամ ընդհուպ մոտեցավ Իրանի արևելյան սահմաններին, բրիտանական ազդեցության ոլորտում գտնվող Աֆղանստանին՝ մեծացնելով Հնդկաստանի համար «ռուսական սպառնալիքի» բրիտանական մտավախությունները: Այս բոլորի տրամաբանական արդյունքը ռուս-բրիտանական հարաբերությունների սրումն էր: Նրանց թեժ մրցակցության օբյեկտ դարձան նաև Աֆղանստանը և Իրանի արևելյան շրջանները: 1884-1885 թթ. անգլո-ռուսական հակամարտությունը Կենտրոնական Ասիայում հասավ իր գագաթնակետին և ռուս-պարսկական սահմանների խնդիրն ընդհանուր առմամբ միահյուսվեց Պամիրում ռուս-աֆղանական սահմանային հարցի հետ⁷⁰: 1885 թ. երկու պետությունները բախվեցին Քուշքայում՝ խախտելով դեռևս 1873 թ. ձեռք բերված Աֆղանստանի ամբողջականության պահպանման վերաբերյալ անգլո-ռուսական համաձայնագիրը⁷¹: Սակայն նույն 1885 թ. սեպտեմբերի 10-ին Թուրքմենստանից արևելք ռուս-աֆղանական սահմանագատման մասին Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև արձանագրություն ստորագրվեց, որով սահմանը հաստատվեց

⁶⁸ Մանրամասն տե՛ս **Хвостов В.**, История дипломатии в новое время (1871-1914), т. 2, Москва, 1963, с. 202-204.

⁶⁹ Firuz Kazem-Zadeh, Russian and Britain in Persia, 1864-1914. A Study of Imperializm, New Haven and London, 1968, pp. 87-91: **Хвостов В.**, նշվ. աշխ., էջ 202:

⁷⁰ **Жигалина О.**, Великобритания на Среднем Востоке XIX-начало XX в.. Анализ внешнеполитических концепций, Москва, 1990, с. 117-119.

⁷¹ **Мальтатули П.**, Внешняя политика императора Николая II (1894-1917), Москва, 2013, с. 140-141.

Զուլֆաղարի կիրճից Թեջեն գետով (Հերիռուդ) մինչև Ամուդարյա (Բուխարայի խանություն)⁷²:

Խուսափելով Մեծ Բրիտանիայի հետ քաղաքական նոր բարդություններից՝ Ռուսաստանը վերանայեց Միջին Արևելքում հետագա առաջխաղացման մարտավարությունը և նախապատվությունը սկսեց տալ տնտեսական ներթափանցմանը: Իրանական խնդրում ռուս-բրիտանական խորացող հակամարտությունը հնարավորինս կարգավորվեց 1888 թ. ձեռք բերված պայմանավորվածությամբ, որով Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան պարտավորվեցին հարգել Իրանի տարածքային ամբողջականությունը⁷³: Ռուս-իրանական վերջնական սահմանն ամրագրվեց 1893 թ. մայիսի 27-ի Ռուսաստանի և Իրանի միջև կնքված համաձայնագրով, որի V հոդվածով հստակեցվեց նաև ռուս-իրանական սահմանի մնացած հատվածը՝ Բաբա-Դերմեզից մինչև Աֆղանստան⁷⁴: Ռուսաստանի և Իրանի միջև սահմանի հարավարևելյան ուղղությունը հաստատվեց մինչև Զուլֆաղարի կիրճը, որտեղ խաչվում էին Ռուսաստանի, Աֆղանստանի և Իրանի սահմանները մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը:

Ռուս-իրանական սահմանազատման ընթացքում հաշվի չէին առնվում սահմանամերձ շրջաններում ապրող բնակչության էթնո-կրոնական և կենսակերպային առանձնահատկությունները: Առանձին ազգություններ և էթնիկ միավորներ ներկայացնող բնակչությունը հայտնվեց սահմանի տարբեր կողմերում, ինչը բնականաբար իր ազդեցությունն ունեցավ նրանց քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հետագա զարգացման վրա:

Շուրջ մեկ դար ձգվող ռուս-իրանական սահմանների

⁷² Сборник договоров России с другими государствами 1856-1914 гг., под редакцией Е.А. Адамова, Москва, 1952, с. 264-266.

⁷³ АВПРИ, ф. 144, “Персидский стол”, оп. 488, д. 603, л. 54.

⁷⁴ Кулагина Л., Россия и Иран (XIX-начали XX в.), Москва, 2010, с. 93.

ձևավորման գործընթացի արդյունքում Իրանն ու Ռուսաստանը սահմանակից դարձան ոչ միայն Հարավային Կովկասում, այլև Կասպից ծովի արևելյան շրջաններում: Ռուս-իրանական ջրային և ցամաքային սահմանն անցնում էր Կասպից ծովից արևմուտք՝ Արաքսի երկայնքով, Մուղանի տափաստանով դեպի Թալիշյան լեռներ, իսկ Կասպից ծովից արևելք՝ Ատրեկ գետով և Թուրքմենախորասանյան լեռներով: Չնայած նրան, որ ռուս-իրանական սահմանն ամրագրվեց մի շարք իրավական փաստաթղթերում, Ռուսաստանի և Իրանի միջև սահմանագոտու մի շարք խնդիրներ վերջնականապես չկարգավորվեցին: Դա են վկայում այն պայմանագրերը և սահմանագատող հանձնաժողովները, որոնք տեղ գտան նաև խորհրդրուս-իրանական հարաբերություններում⁷⁵:

XIX դ. 90-ական թթ. Ռուսաստանը նաև բրիտանական ազդեցության գոտում գտնվող Պարսից ծոց ներթափանցելու գործնական քայլեր ձեռնարկեց՝ իր դիրքերն ամրակայելու միջոցներից կարևորելով առևտուրը, նավագնացությունը, նավահանգստի, ռազմածովային հենակետի և նոր հյուպատոսությունների հիմնումը: Առաջնահերթություն էր դիտվում նաև ապագայում անդրիրանական երկաթգծի տարբերակով դեպի վերոնշյալ շրջաններ առևտրաշրջանառություն ապահովելու և Կասպից ծովից Պարսից ծոց նավթային խողովակաշարի կառուցման անհրաժեշտությունը⁷⁶:

Նպատակ ունենալով սահմանափակել ռուսական հավակնությունները՝ Մեծ Բրիտանիան դեռևս 1898 թ. ռուսական կառավարությանն առաջարկում էր Կ.Պոլսից մինչև Պեկին ազդեցության գոտիների բաժանման ընդհանուր համաձայնագիր կնքել: Այս համատեքստում բրիտանացիների

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 94-95:

⁷⁶ Մանրամասն տե՛ս **Նավասարդյան Ն.**, Ռուսաստանի քաղաքականությունն Իրանում (XIX դարի վերջ- XX դարի սկիզբ), ատենախոսություն, Երևան, 2013 թ., էջ 57-73:

կողմից իրատեսական էր համարվում Միջին Արևելքը, մասնավորապես Իրանը, ազդեցության գոտիների բաժանելու փոխզիջումային տարբերակը, որով Իրանի հյուսիսային շրջանները կլինեին ռուսական ազդեցության ոլորտում, իսկ հարավայինը՝ բացառապես բրիտանական⁷⁷: Սակայն մինչև 1905 թ., այսինքն՝ մինչև ռուս-ճապոնական պատերազմում պարտություն կրելը և կայսրությունում ծագած հեղափոխությունը, Ռուսաստանի քաղաքական նպատակներն Իրանում դրսևորվում էին հստակ ձևաչափով. «Պահպանել Պարսկաստանի ամբողջականության և անձեռնմխելիության սկզբունքը, չհավակնել տարածքային նոր ձեռքբերումների, թույլ չտալ որևիցե երրորդ պետության գերակայությունն այստեղ՝ աստիճանաբար ենթարկելով այն ռուսական ազդեցությանը: Առանց խափանելու այդ երկրի ինչպես արտաքին ինքնուրույնության սկզբունքները, այնպես էլ ներքին կարգը՝ Ռուսաստանի հիմնական խնդիրն է նրան դարձնել հնազանդ և օգտակար: Այլ կերպ ասած՝ հզոր գործիք Ռուսաստանի ձեռքբերում՝ պարսկական լայնածավալ շուկան պահպանելու և ընդլայնելու նպատակով»⁷⁸:

Այսպիսով, ընդլայնելով իր սահմանները դեպի հարավ՝ Ռուսաստանն առաջնային էր դիտարկում Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում ռազմավարական դիրքերի ամրապնդումը՝ նպատակ չհետապնդելով իրանական պետականության փլուզումը, որի փոխարեն անմիջապես կարող էին ի հայտ գալ Մեծ Բրիտանիայի գաղութային միավորները: Տնտեսապես և ռազմաքաղաքական առումով թույլ Իրանը, որտեղ Ռուսաստանն ակտիվորեն սկսեց ամրապնդել իր քաղաքական և տնտեսական դիրքերը, վերածվեց միջանկյալ գոտու՝ նվազեցնելով շփման եզրերն ու տարածքային սահ-

⁷⁷ Նույն տեղում:

⁷⁸ АВПРИ, «Персидский стол», ф. 144, оп. 488, д. 603, л. 54-55.

մանակցությունը Բրիտանական Հնդկաստանի, Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների միջև:

THE GEOPOLITICAL PRIORITIES OF RUSSIAN EMPIRE IN IRAN: FORMATION OF THE RUSSIAN-IRANIAN BORDER (XIX CENTURY)

Navasardyan Nazeli

(Institute of Oriental Studies of NAS RA)

In article is briefly discussing the process of formation of Russian-Iranian border during entire 19th century and the geo-political role of Iran as a “mediate” (a buffer) state in the outskirts of the British India and Ottoman Empire, where Russia, aiming to gain both geo-political and geo-economical positions. From the beginning of the XIX century the Russian Empire strengthened its political and economic penetration towards the East, particularly Iran. To enhance the engagement in the Black Sea-Caspian region Russian Empire initiated a comprehensive military program of primary importance to the security of the southern borders of the empire. For challenging with geopolitical rival Great Britain and approving economic and political supremacy in Iran the realization of which passed territorial conquests. The final fusion of the Caucasus and Central Asia regions to Russia Empire became one of the Russian East policy components, which went through a complicated military situation: from one hand with the Russian-Persian wars, on the other Russian-British sharp acute conflicts, which is known in historiography as “The Great Game”.